

KRÓNKA

KINCSES KATALIN MÁRIA

PROPAGANDA AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN

Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2015. október 16. – 2016. április 9.

Nagyszabású, a médiában jól propagált és nagy szakmai érdeklődést kiváltó kiállítással emlékezett meg a nemzeti könyvtár az első világháború centenáriumáról. A fél évig látható időszaki tárlat témaválasztása nagyon aktuális, hiszen a kommunikáció, a média, a politikai propaganda témaköre manapság divatos témának számít. A témaválasztás azért is jó, mert a modern kori propaganda kutatásának legfontosabb és legjelentősebb forrásbázisa – legalábbis a XX. század első évtizedeiben – papíralapú. Így gyűjtőköreénél fogva a kiállított tárgyak első számú hivatalos gyűjtőhelye a tárlatot rendező közgyűjtemény, amely a saját anyagának bemutatása mellett több budapesti múzeum és magángyűjtő kollekciójából kölcsönzött. A kiállítás csatlakozik az országhatárainkon túli tárlatok tematikájához is: kilépve az első világháború történetének hagyományos feldolgozásaiból, a háborús politikai és hadtörténet helyett a hátorszagra, az otthon maradtak szerepére, a mindennapi életre, a katonák háborús hétköznapijaira helyezi a hangsúlyt – a háborús évek társadalomtörténeti aspektusaira. A téma sikerességét bizonyítja, hogy a kiállítás nyomán felvetett kérdések a szakmai közeget egy, a kiállításhoz szorosan kapcsolódó, nagysikerű konferencia megszervezésére sarkallták, valamint annak nyomán a legfontosabb és legfrissebb kutatási eredményeket összefoglaló tanulmánykötet kiadására.¹

Az Országos Széchényi Könyvtár lehetőségei mostani kiállítótérben: abban a három, hazai viszonyok között közepes méretűnek mondható teremben és (esetleg) azok előterében egy látványos kiállítás kialakítása rendkívül behatárolt. Ily módon a könyvtörténeti témán túllépő kiállítások megrendezéséhez nagy szakmai és technikai rutin, illetve bátorság, elhivatottság szükséges, hiszen az anyagbőség a kisméretű kiállítótérben a zsúfoltság hibájához vezethet. Jól kell tehát megválasztani a témát, hozzá a források mennyiségét, s a mai korszerű kiállítás-technikai eszközök felhasználásával a tárgyakon keresztül a szakmai és laikus közönség, a látogatók számára befogadható, érthető, élvezhető és további érdeklődésre inspiráló módon kell mindezt bemutatni.

Az első világháborús magyarországi propaganda témaköre hatalmas. Ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy a kiállításhoz, illetve kiállításhoz készített katalógus² a témát 24 nagy témakörre bontja. A 24 témáról – túlzás nélkül állítható – a könyvtár rendelkezé-

¹ Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban. Szerk. *Iffy Bertényi Iván, Boka László, Katona Anikó*. Budapest, 2016.

² Propaganda Az (sic!) I. világháborúban. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2015. október 16. – 2016. április 9. Szerk. *Iffy Bertényi Iván – Boka László*. A kiállítást rendezte és a katalógusszövegeket írta *Iffy Bertényi Iván, Boka László, Katona Anikó, Rózsafalvi Zsuzsanna, Szóts Zoltán Oszkár*. Budapest, 2016.

sére álló kiállítóterében mindegyikről önálló kiállítást lehetne készíteni. A könyvtár munkatársai mégis egy átfogó tárlat elkészítésére vállalkoztak – feladatukat sikeresen teljesítették.

Ami a technikai megvalósítást illeti, a (legalábbis ehhez a témához rendelkezésre álló) nagyon szűkös kiállítóteret a belsőépítészeti és szakmai tervek megálmodó Imre Olga, valamint a szakmai kivitelezők a rendelkezésükre álló eszközökkel lehetőség szerint a maximálisra tudták növelni, bevonva a vezető lépcsőfeljárót és az előteret. Az előteret és a kiállítótermeket az installációval kisebb, átlátható egységekre bontották, melyek így módon – bevonva a korszerű világítástechnika eszközeit is – alkalmassá váltak a témák együttes, átfogó, ugyanakkor bontott bemutatására. Tudomásul kell venni: napjaink látogatója a kiállításban alig olvas, ezért nem szokás megterhelni az amúgy is szűkös kiállítási területet hosszadalmas magyarázatokkal, részletes tárgyfeliratokkal. A kurátorok számoltak ezzel, minimális információt közlő feliratokkal látták el a tárlatot, azok viszont jól látható módon kerültek elhelyezésre. A rendelkezésre álló anyagból pedig biztos kézzel válogattak, ami magabiztos szakmai tudást tükröz.

Melyek azok a témák tehát, amelyeket a kiállítás bemutat? Az első mindjárt a háború kezdete: a háborús propaganda, melynek sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint a mozgósítás tömeges sorban állásokat eredményező hatékonysága és az a kalaplengető, euforikus hangulat, melyet a korabeli fotók megörökítettek. A mozgósítás propagandaeszközei a szövetséges uralkodók portréjával ellátott emléklapok, propagandalapok, képeslapok, plakátok, fali díszek – melyek aztán a háború kitörését követő majdnem fél évtizedben sem koptak ki –, a hangulatot emelő katonadalok, a buzdító röplapok, plakátok, melyek közös mondanivalója, hogy a magyar mozgósítás egy olyan kollektív hazafias cselekedet, amit egy közös, szövetségi rendszerben még inkább felértékelődik.

A leginkább megéljenztet uralkodó a szövetségesek között I. Ferenc József császár, aki már a kortársak mentalitásában is a soknemzetiségű birodalom legfontosabb személyisége volt. Ő az, akinek a portréja az emléktárgyakon, háborús használati eszközökön, emléklapokon, képeslapokon a legtöbbször elfordul. A császár iránti hagyományos tiszt

E helyen sajnos kritikai észrevételeket kell megfogalmaznom. A kiadvány, a tartalomjegyzék alapján, úgy tűnik, a kiállítási katalógus műfaji kategóriájába sorolható. Találgatnunk kell e téren, hiszen ezt a címleírásból (ami sajnos a borítón és a címnyelven egyaránt helyesírási hibát tartalmaz) nem tudjuk meg. De mivel a tartalomjegyzékben három tanulmány felsorolása után a *Katalógus* fejezetcím következik, s terjedelmében ez a rész a kiadvány kétharmadát teszi ki, vélhetően nem tévedek, ha azt gondolom, kiállítási katalógust tartok a kezemben. Ugyanakkor a kiadvány a kiállítási katalógus műfajának tartalmi szempontból nem felel meg. A kiállítási katalógussal szemben alapvető elvárás, hogy a műtárgyakat mutassa be elsősorban, ne csak a témát, a műtárgyak fotói ahhoz kizárólag illusztrációként használva föl. Az említett három kísérőtanulmány, ifj. Bertényi Iván: *Az I. világháborús magyarországi propaganda néhány jellegzetességéről*, Katona Anikó: *Vizuális kultúra és háborús propaganda Magyarországon és Boka László – Rózsafalvi Zsuzsanna: A szavak háborúja* című munkái, valamint a katalógus 24 fejezete elé írt – további esettanulmányoknak beillő – tartalmi összefoglalók jó színvonalon járják körül a témát, elmélyülést és további tájékozódást biztosítva a magyarul és angolul értő látogatók számára. Ugyanakkor ez nem pótolhatja a műtárgyak szisztematikus, fegyelmezett bemutatását, azaz a műtárgy katalógusszámának meghatározását és közlését, valamint a hozzájuk rendelt pontos tárgyleírásokat: a műtárgyak megnevezését, lelőhelyüket, leltári számukat, anyagukat, méretüket, a rájuk vezetett jelzéseket, az alkotókról szóló adatokat, a műtárgyak történetére, gyűjteménybe kerülésükre vonatkozó információkat. Így módon sor kerül minden, a kiállításban bemutatott műtárgyra, függetlenül attól, hogy van-e mód annak fotóját közölni. A műtárgykatalógus a műtárgy feldolgozásának és közreadásának alapvető tudományos módszere. Jelen esetben ehelyett egy színes illusztrációkkal ellátott tanulmánygyűjteményről beszélhetünk, melyben nem a műtárgyakon, hanem a téma kifejtésén van a hangsúly.

teletre és lojalításra alapozott ünnepségek megannyi lehetőséget biztosítottak a propagandára. Ennek legfontosabb célja, hogy elhitesse az alattvalókkal: az uralkodó kitüntetett figyelmet szentel a háború magyar vonatkozásainak. Ehhez őt és családtagjait a hagyományos politikai szerepkörön túl is szerepeltetni kellett, feltárva a tömegek előtt képes újságokban, hírlapokban, emléklapokon, levelezőlapokon magánéletét, annak intim pillanatait – mindezt a háborús propaganda érdekében. Ily módon lehetőséget kap az alattvaló a császárnak nemcsak a hivatalos, hanem a magánéletét is megismerni levelezésén keresztül, meglesni a pillanatot, amikor elmélyülten népeiért imádkozik. – Feltűnő, hogy ugyanez nem vonatkozik az őt követő IV. Károlyra; neki a korabeli propaganda más szerepet szánt. Az új uralkodó (és felesége, Zita királyné, valamint gyermekük, Ottó) legfontosabb (de a propaganda szintjén, úgy tűnik a képeslapokból, újságok illusztrációiból, valamint a királykoronázás alkalmával elmondott üdvözlő szavait terjesztő propaganda-levelezőlap alapján, hogy gyakorlatilag egyetlen) szerepe az, hogy a koronázási ceremónián részt vegyen.

A háborús mozgósítás, a háborús propaganda színtere az utcáról, a nyilvános helyekről az otthonokba is bevonult. A hétköznapi élet használati tárgyait bevonják a háborús propagandába. Elkezdődik a háborús használati-, berendezési és emléktárgyak: kerámiák, poharak, tányérok, vázák, bicskák, mozsarak, gyertyatartók gyártása. A háborús gazdaság működésének és a jótékonyági akciók számára ezek a tárgyak bevételi forrást jelentettek. A célközönség elsősorban természetesen a mindezt megvásárló háziasszony, különösen a városokban. Hiszen a korán fellépő élelmiszerhiány miatt a takarékoskodásra felhívó, ügyes beosztásra intő, valamint az élelmiszerek pótlására piacra dobott (azokat jól-rosszul pótló) cikkek megvételére buzdító hirdetések keltette hatásnak valamiféleképpen pótolni kellett a lelkesedést, majd a kitartást a nélkülözések fél évtizedében. Ráadásul ezáltal érezhette a vásárló, hogy ugyan csak a hátszágban, de cselekvő módon és hasznosan járul hozzá maga is a győzelemhez. Mindebben többek között a kereskedelmi forgalomban a háború kitörése után néhány hónappal már kapható háborús szakácskönyvek használata, a háborús főzőtanfolyamok kurzusai nyújtottak segítséget. Ugyanakkor a háborús propagandának ez a módja a közösségi érzést, illetve a felelősségérzetet is erősítette.

Európában az első világháború idején nemcsak maga a háború, hanem a propaganda is totálissá vált, hiszen a másik célközönség a gyerekek, akiket leginkább a nekik szánt ajándékokon keresztül lehetett megszólítani. A kiállítás egyik leglátványosabb tárgycsoportja dokumentálja ezt: a háborús mesekönyvek, társasjátékok, kirakósok, mozgatható papír-, bádogg- és fajtékok, a nagyobbaknak és a felnőtteknek pedig a világháborús hadvezérek portréjával ellátott, valamint a mindezt megörökítő, háborúsdit játszó gyermekeket ábrázoló propaganda-képeslapok.

A háborús propaganda egyik legfontosabb célja az ellenség szidalmazása. Ennek számtalan módja, technikája volt, illetve ez volt az a terület, ahová a hétköznapi élet megnyilvánulásain kívül a magasabb rendű emberi alkotótevékenységet is be lehetett vonni: konkrétan a képzőművészet eszközeit és műfajait. A leghatékonyabb formája mindennek az ellenséget – annak politikusait és zsáneralakjait – lejárató karikatúra volt, ami megjelenhetett újságokban, képeslapokon, térképeken, plakátokon, amint az a kiállításon látható volt.

A tömegkultúra idején a háborús propaganda legfontosabb fóruma a sajtó. A hatalom a XX. század első évtizedeiben már nem engedhette meg magának, hogy ezt a területet totálisan ne vonja felügyelete alá egyik hadviselő országban sem. Ezért az Osztrák–Magyar Monarchia politikai döntéshozói is arra törekedtek, hogy a sajtót maximálisan a háború szolgálatába állítsák. Ez csakis a feladat végrehajtásához – és ellenőrzéséhez – felállított állami intézményes keretek között valósulhatott meg. A hadviselés érdekeit érintő kérdésekről – s tegyük hozzá: a frontokon zajló eseményekről – csak az arra kijelölt szervek: a miniszterelnökség sajtóosztálya, a honvédelmi miniszter, a bécsi hadügy-, illetve a magyar honvédelmi minisztérium sajtóirodája adhattak tájékoztatást, valamint nem utolsósorban a császári és királyi hadsereg főparancsnokságának e célból felállított irodája, a Sajtóhadiszállás.

Utóbbi szerepének bemutatására a kiállítás alkotói különösen nagy hangsúlyt fektettek. Egyrészt egy sajátos műtárgycsoporton keresztül kísérelték ezt meg, a korabeli technika eszközeit vonultatták föl: a rádióadót és -vevőt, a telefont, hangszórót, írógépet, vagyis a hír továbbításának korabeli eszközeit, műszereit.

Másrészt azzal a sajátos történeti, művészettörténeti, egyben propagandatörténeti kuriózzummal ismertették meg a közönséget, ami az úgynevezett hadifestők bevonását, alkalmazását jelentette a háborús propaganda szolgálatában. Ily módon a képzőművészetnek nemcsak az volt a feladata, hogy a korabeli, sorsfordulót jelentő háború eseményeit megörökítse az utókor számára, megkísérelve a tömegháború művészi ábrázolását, hanem a háború esztétizált, politikailag ellenőrzött képét kellett a közönségnek propaganda célból ábrázolnia és átnyújtania a hadikiállításokon. A Sajtóhadiszállás ezért létrehozott egy művészcsoportot, melyet közvetlenül a hadsereg főparancsnoksága alá rendelték. Tagjainak sorába festőket, grafikusokat, fényképészeket, sőt, filmeseket toboroztak. Közöttük találjuk például Juszko Bélát, dobai Székely Andort, Maróti Gézát, Márton Ferencet, Zádor István, Bíró Mihályt, Zádor Istvánt, de Vaszary Jánost, Mednyánszky Lászlót és a szobrász Stróbl Alajost is. A kiállításban a téma elsősorban a Hadtörténeti Múzeum e szempontból rendkívül gazdag és színvonalas Képzőművészeti gyűjteményéből történt válogatás során kikerült rajzok alapján került bemutatásra. Gyakorlatilag önállóan mozoghattak a festők a frontokon 1915 után, helyszíni benyomásaikat volt mód a köztes időben, hazatérve a frontról, otthon megörökíteni. Feladatuk a harctéri események ábrázolása volt oly módon, hogy a háború borzalmait helyett a hátszónak hatásosan bemutatott győzelmeket, egyáltalán, valamiféle esztétizált képet nyújtsanak, valamint portrék készítése különböző katonai vezetőkről. Az ötlet életképes, az akció sikeres volt, a bevontak tevékenysége nyomán elkészült képzőművészeti alkotásokból megrendezett lemergi és Margit-szigeti hadikiállítások rendkívüli népszerűek voltak, amit a magas színvonalú plakátok és a kiállításokon készített fotók bizonyítanak. A hadikiállítások jó alkalmat teremtettek arra is, hogy játékos célokra pénz gyűljön, miközben az érdeklődők kíváncsisága „cenzúrázott” módon elégülhetett ki. Nagyon színvonalas volt a tárlaton a hadikiállításokról szóló plakátokat bemutató gyűjteményi egység.

Az Országos Széchényi Könyvtár első világháborús propaganda-kiállításának egyik legfontosabb mondanivalója, illetve tanulsága, hogy a korabeli játékonyság megnyilvánulásait is egyértelműen a propaganda „szemüvegén” keresztül kell szemlélnünk. Nemcsak arról van szó ugyanis, hogy a játékonysági akciókat népszerűsítették a szervezők, hanem arról is, hogy minden akció a háborús propaganda része, illetve megnyilvánulása is volt

egyben. A jótékonyági akciókra: hadikölcsön jegyzésére, fémbeszolgáltatásra felhívó plakátok, többek között Haranghy Jenő, Bíró Mihály, Moldován Béla alkotásai egyértelműen a magyar plakátművészet egyik csúcsteljesítményét jelentik európai összehasonlításban is – nagy érdeme a kiállításnak, hogy ennek bemutatásakor a legjelentősebb alkotásokra koncentrált. A jótékonyági akciók célja nemcsak az alkalmankénti és szisztematikus pénzgyűjtés volt, utóbbi például bélyegvásárlás formájában – az otthon maradtak nélkülözését és a frontokon a katonák élelmezését, felszerelését segítő –, hanem például a háborús ipar nyersanyaghiányának enyhítése oly módon, hogy a lakosságot fém tárgyak, fémeszközök (vas, réz) besolgáltatására ösztönözték.

A háborús jótékonyág – ahogyan ifj. Bertényi Iván a katalógus 289. oldalán igen találóan fogalmazott – „különleges, igen látványos és interaktív”, valamint (Németország és) Monarchia-szerzte népszerű tárgyi csoportját alkották az úgynevezett szögelőszobrok: a fából készült, legtöbbször katonát ábrázoló szoborba megfelelő díj befizetése után fém-szöveget lehetett verni. Különleges jótékonyági forma ez abból a szempontból is, hogy közterén, a figyelem középpontjában, nem egyszer a sajtó figyelme által is kísérve lehetett ilyen módon adakozni háborús célokra, azaz a hazafias érzést, a karitatív indítást személyre szabottan kifejezni.

A háborús emlékezetpolitika maradandó megnyilvánulásai a budapesti köztéri hősi emlékművek, szobrok, melyekről fotókat tettek közszemlére a rendezők. A háború során megvalósult emlékművek közös jellemzője – ahogyan ezt Szóts Zoltán Oszkár is megfogalmazta a katalógus 297. oldalán –, hogy azok központi alakja a XIX. századi, pátoszos mozdulatban ábrázolt katonafigura.

A háború előrehaladtával, a veszteségek megnövekedésével felerősödtek a pacifista megnyilvánulások, melyeket a kiállítás rendezői hangsúlyosan az irodalmi élet, a szépirodalmi alkotások színterén keresztül igyekeztek bemutatni. Ady Endre és Babits Mihály közismert pacifista hozzáállásának bemutatását vállalták a kurátorok, mely téma magánlevelezésükön, verseiken, versesköteteiken keresztül lett bemutatva. A háború krónikásai, a haditudósítók is szép számmal az irodalmi elit tagjai közül kerültek ki, legnagyobb részt az újságírók közül. 1914. július 24-én hozták létre a Hadi Felügyeleti bizottság Sajtóalbizottságát – melynek működésével a kiállításban részletesen megismerkedhetünk –, felügyelete alá vonva azt a nagyjából félszáz tudósítót, akik a magyarországi lapokat képviselhették. A cenzúra ily módon biztosítva volt, az újságírók a Magyar Távirati Irodán keresztül érkezett híreket közölhették attól függetlenül, hogy az illető lap tudósítója eljutott-e a frontvonalra vagy nem. A kritika markánsabb megfogalmazása éppen ezért a szépirodalom területére „csúszott” át, az ismertebb példán, Kaffka Margiton kívül, akinek háborúellenessége közismert volt, a kiállításban megismerkedhettünk Bauer Ervin, Molnár Ferenc és felesége, Vészi Margit, valamint Bíró Lajos, Balázs Béla, Kuncz Aladár, Markovits Rodion pacifizmusával műveiken, feljegyzéseiken, visszaemlékezéseiken, naplóikon keresztül. A népszerű háborús antológiák egyaránt tartalmazhattak háborút propagáló és azt ellenző szépirodalmi alkotásokat. Az *Érdekes Újság* és a *Ma* című lap élen járt a háborús (novellás)kötetek összeállításában, önálló kötetként, illetve lapmelléklet formájában. Az első világháború egyik legértékesebb, de mindenképpen legtanulságosabb szépirodalmi „termése” azoknak az íróknak, költőknek a háború élményét megörökítő alkotásai, melyek hitele megkérdőjelezhetetlen, mert frontélmények alapján készültek. Ebből a szempontból kiemelkedő a galíciai hadszíntéren szolgálatot teljesítő,

Przemyślnél harcoló, majd 1917-ben orosz hadifogságban elpusztult Gyóni Gézának a maga korában rendkívül népszerű munkássága, aki a korai háborús lelkesedéstől, a hazafias költő szerepéből kilépve a teljes kiábrándulásig jutott el.

Végül, az irodalmi élet – egyúttal a korai háborús propaganda – látványos színtere a színház volt. A kiállítás ebből a szempontból a hátszág, elsősorban Budapest színházi életére koncentrált a Színháztörténeti Tár és a Széchényi Könyvtár gyűjteményi anyagából válogatva. A háború kitörésekor a magyar színházi élet „lélegzetvételnyi” időre elhallgatott, majd háborús propaganda darabok műsorra tűzésével reagált. A kiállításban közölt gazdag dokumentáció: újságkivágatok, fényképek színlapok, képeslapok, karikatúrák a háború alatt is pezsgő színházi életről tudósítanak, Bécshez hasonlóan gyakori premierekről, gyakorlatilag mindennapos előadásokról – elsősorban a fővárosban, valamint a színészek frontra látogatásairól, ahová a kultúra, a háborús borzalmaktól való időleges megszabadítás missziójával – és illúziójával – érkeztek.